

UTSKRIFT 16 är ett temanummer som helt och hållet fokuserar på Kulturmiljö Hallands arkeologiska undersökningar i Söndrums socken under de senaste dryga femton åren. I grunden utgör boken de vetenskapliga fördjupningarna av våra två stora boplatsundersökningar i Albinsro/Trottaberg (RAÄ 108) år 2011 och Söndrums kyrkby (RAÄ 98:1) år 2013.

Istället för att behandla dessa båda lokaler som enskilda objekt valde vi att belysa dem i ett större, jämförande sammanhang. Detta innebär naturligt att en återkoppling till ett antal andra undersökningar i socknen blev av stor vikt, i syfte att lyfta diskussionen ytterligare.

Skeendena inom respektive lokal sätts in i ett lokalt såväl som i ett regionalt och överregionalt händelseförlopp. Av naturliga skäl upptar perioden yngre järnålder – tidig medeltid bokens lejonpart, men även mycket annat, såväl äldre som yngre, avhandlas. Läsaren hälsas välkommen till Söndrum – det södra hemmet!

BERÄTTELSE FRÅN DET SÖDRA HEMMET

Arkeologi i Söndrums socken

UTSKRIFT 16

BERÄTTELSE FRÅN DET SÖDRA HEMMET

Arkeologi i Söndrums socken

Red. Per Wranning

Utskrift ges ut av Stiftelsen Hallands Läns museer, Kulturmiljö Halland

Detta är nr 16 i en löpande serie

Postadress: Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad

Telefon: 035-19 26 00

E-post: kansli@kulturmiljohalland.se

Hemsida: www.kulturmiljohalland.se

Form och Layout: Anders Andersson

©2019 Kulturmiljö Halland och författarna

ISBN 91-85720-62-3

Tryck: Åbergs tryckeri AB, Tomelilla 2019

Innehåll

ANDERS HÅKANSSON:

Söndrum i historiska källor och kartor 7

LENA BJUGGNER:

Söndrums kyrka – en föränderlig sakral byggnad 15

LINN NORDVALL:

Bebyggelsekontinuitet inom Söndrum RAÄ 108 29

STINA TEGNHED:

Bebyggelseutveckling från yngre stenålder till medeltid inom
Söndrums kyrkby 43

LINN NORDVALL:

Mellan två och tre skepp – byggnadsskick och förändring under
senneolitikum och äldre bronsålder 59

LINN NORDVALL:

Hus med nedsänkt golv – konstruktion och funktion via
3D-visualisering 87

PER WRANNING:

Där hednisk och kristen gravritual möts i tid och rum – Gårdarna
mitten mellan två världsbilder 93

ANDERS HÅKANSSON:

Thegnen i Söndrum – Om trelleborgshus och kungalev i södra
Sverige 113

STINA TEGNHED:

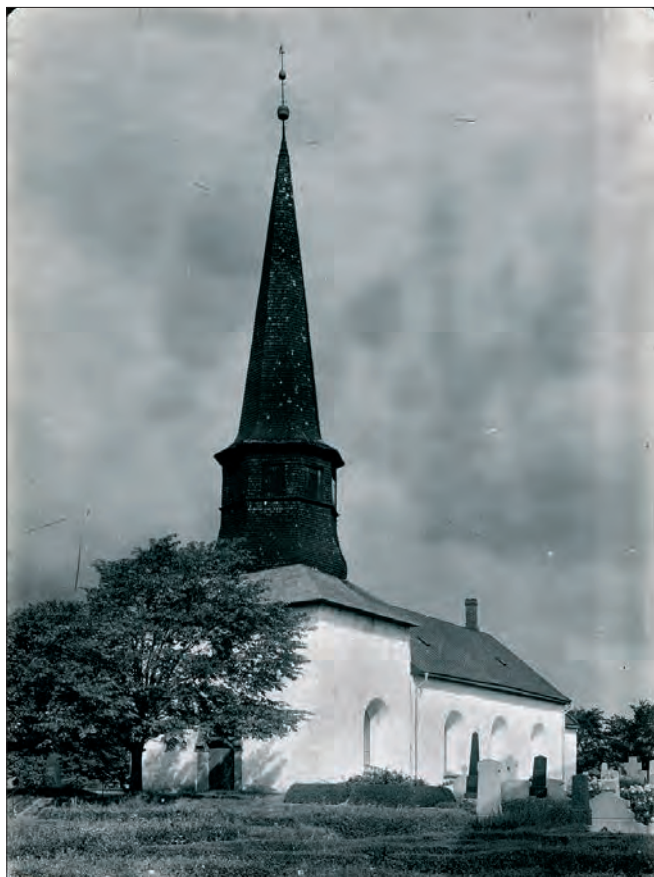
Resultaten från de arkeologiska undersökningarna lever vidare 163

Lena Bjugger:

Söndrums kyrka – en föränderlig sakral byggnad

Söndrums kyrka ligger i den östra delen av kustsocknen med samma namn. Kyrkan nämns skriftligt första gången 1349 i samband med att riddaren Simindus Trana gjorde en större donation av flera gårdar till kyrkans byggnadsfond och prästgården (SDHK, Sahlgren 1948). Han utfärdade brevet den 13 november och i en tid när digerdöden hade spritt sig över Europa ända upp till Norge under sommaren. Vi kan möjligen ana att syftet med donationen inte bara var att markera en elits närvaro utan också försäkra sig om ett evigt liv efter döden.

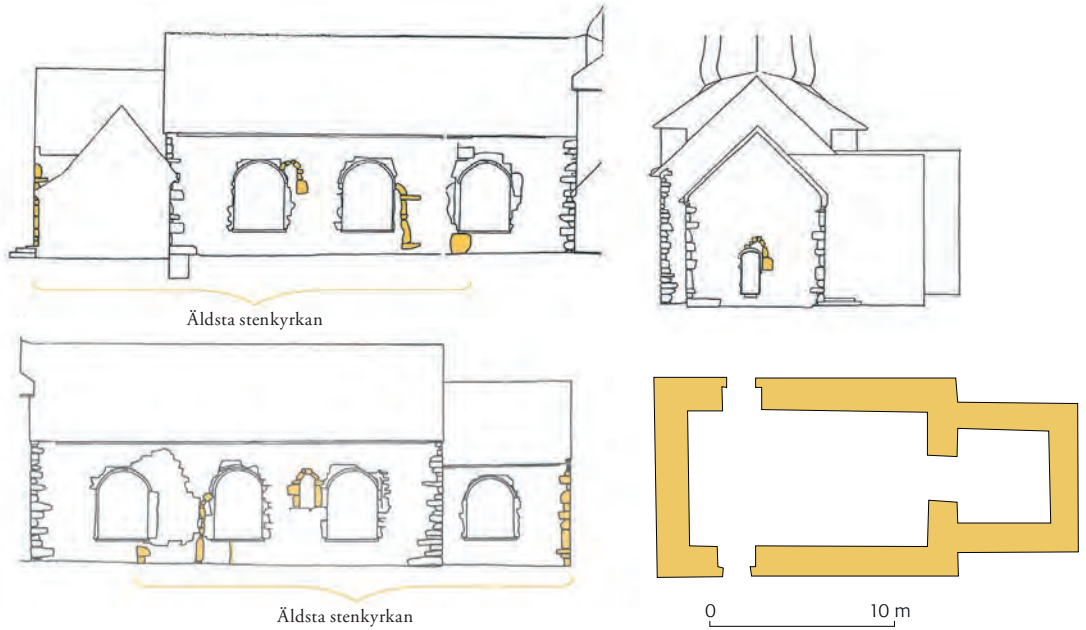
Den nuvarande stenkyrkan daterar sig antagligen till 1100-talets senare del eller möjligen tidigt 1200-tal och bestod först av ett långhus försett med ett rakslutet kor (Salvén 1940, fig 2). Något trätorn som Salvén anger som en möjlig komponent ingående i kyrkobyggnaden är däremot mer tveksamt och antagligen har det under medeltidens lopp uppförts en fristående klockstapel. Vem eller vilka som var initiativtagare till kyrkobygget är oklart. Kyrkor med västtorn har ofta ansetts ha en aristokratisk koppling och avsaknaden av denna byggnadsdel skulle innebära motsatsen. Det behöver dock inte vara så, då det finns indikationer på att samhällseliten har haft ett inflytande kring Halmstad (Nilsson 2009). Ing-Marie Nilsson

Figur 1. Söndrums kyrka.

föreslår, i sin avhandling om kyrkor i Halland, att konkurrensen om makten däremot har varit svagare här än i andra områden som t.ex. sydligaste Halland vilket medfört att behovet att markera sin närvaro varit av mindre betydelse. Hur situationen varit just i Söndrum vid 1100-talets slut går inte i dagsläget att fastställa men under vikingatid fanns det väster om kyrkan två trelleborgshus, en byggnadstyp som brukar kopplas samman med kungligt inflytande (Wranning 1999, Håkansson 2017).

Kyrkans totala längd var 20,5 meter. Långhusets murar byggdes av klivna gråstenar, troligtvis gnejs, flertalet tillhuggna i en rektangulär form och lagda i relativt jämna skift. Den synliga delen av grunden består av relativt små, i överkant, släta stenar (fig 3). Kyrkan var försedd med en nord- respektive sydportal och två romanska fönster mitt på den södra och norra

Figur 2. Nuvarande fasader med ursprungliga fönster och portaler gulmarkerade. Plan över den äldsta stenkyrkan. Ur Salvén 1940.

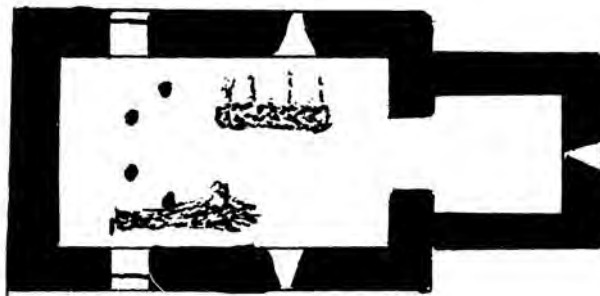

Figur 3. Den nuvarande kyrkans södra fasad med de synliga grundstenarna. Närmast i bild det ursprungliga långhusets slåta stenar och närmast tornet den senare tillbyggnadens mer kantiga grund. Foto: Lena Bjuggner.

Figur 4. De två konsekrationskorsen på kyrkans norra långhusvägg. Valvribborna är bemålade och har en fyrkantig form i sin övre del. De får en mer rundad form i sin nedre del. Foto: Lena Bjugger.

sidan. Även koret hade ett högt sittande fönster i öster. Hörnkedjor, portaler och fönsteromfattningar var i stor utsträckning prickhuggna (Bjugger 2018). När kyrkan invigdes målades invändigt tolv stycken konsekrationskors (invigningskors) som representerade apostlarna. Två av dessa är framtagna och finns bevarade på den norra långhusväggen (fig 4). Ytterligare ett nytt invigningskors tillkom 1979, närmast predikstolen. Triumfbågen som avdelade kor och långhus var från början två meter bred vilket uppdagades vid grävningar i golvet 1939 och den breddades möjligen 1747 då detta

Figur 5. Plan över den äldsta kyrkan och områden med stengolv och stolprester. Ur Andersson 1988.

årtal påträffades på triumfbågsmuren samma år. Byggnaden kan ha haft ett plant innertak alternativt en öppen takstol (Andersson 1988).

Huruvida en föregångare i trä funnits på platsen är oklart. Vid utgrävningar 1934 och 1939 påträffades, cirka en halvmeter under det dåvarande golvet, trärester efter fyra stolpar och rester efter golv bestående av tätt lagda stenar (fig 5). Stolparna kan vara rester efter en byggnad eller möjligen de nedre delarna på de byggnadsställningar som bör ha uppförts inför exempelvis valvslagningen. Golvresterna påträffades inom den yta som den första stenkyrkan tog i anspråk och kan därför likaväl ha hört till denna och inte till en eventuell äldre träkyrka.

Under medeltiden förlängdes också långhuset 5 meter åt väster, vilket var enklast då byggnaden saknade torn (fig 6). Denna del av grunden, som

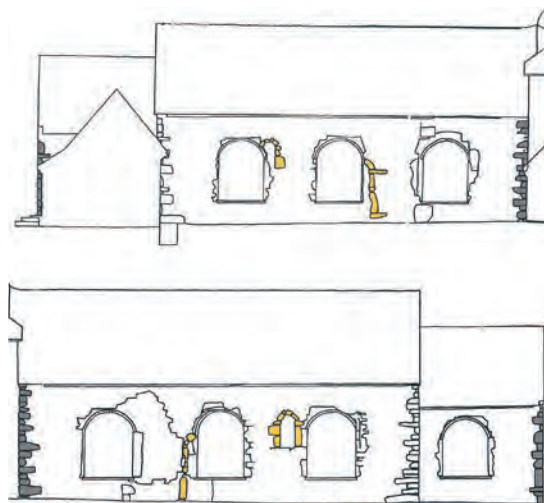
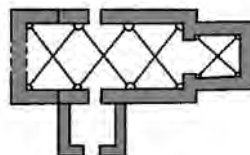

Fig 6. Fasader med ursprungliga fönster och portaler gulmarkerade och utan vapenhus. Nedan: Plan över det under senmedeltiden förlängda långhuset och uppförda vapenhuset. Ur Nilsson 2009.

Figur 7. Inskriptionen i den östra valvtravéen som omtalar att "Arbetet med detta valv utfördes i Herrens år 1428. Foto: Lena Bjuggner.

avviker från den äldre byggnaden är byggd med stenar som har en kantig ovansida (fig 3). Ett kryssvalv slogs i koret och tre i långhuset och enligt den bevarade latinska kalkmålade inskription i långhusets östligaste valvtravée ska detta skett 1428 (Nevéus 1979, Darvall & Petersen 1980, fig 7). På internetplatsen Medeltidens bildvärld är tolkningen istället 1528 men här saknas referenser. Ing-Marie Nilsson som i sin avhandling ansluter sig till det senare datumet föreslår att korvalvet och förlängningen av långhuset kunde genomföras med Tranas donation, men att långhuset välvdes senare, vilket i så fall skulle vara så sent som 1528 (Nilsson 2009). Vem som bekostade valvslagningen vet vi inte men det kan lika gärna vara aristokratin som menigheten, de senare genom tiondemedel och gåvor.

Valvribborna i koret har ett något avvikande utseende då de har en fyrkantig form (fig 8). Långhusets ribbor är också i sina övre delar likartade men övergår i sin nedre del till en något rundad form och är något smalare utan att vara uttalat profilerade vilket kan, men inte behöver betyda att valven uppfördes under två olika perioder (fig 4). Idag är korets valvribbor omålade. Däremot är ribborna i långhuset i sin nedre del bemålade med en slinga och i sin övre del med parallella breda linjer i cinnoberrött och ultramarinblått. Samma färger återkommer i gördel- och sköldbågarna som kantas av

Figur 8. Korets omålade kryssvalv med fyrsidiga ribbor. Foto: Lena Bjugger.

rundbågsornament (fig 9). Vid en rengöring av takmålningarna 1979 framgick att dessa delvis blivit överkalkade och att en mer stereotyp slinga blivit påmålad, men delar av originalmåleriet kunde friläggas och framför allt de nedre delarna av slingan var oskadd. Målningarna är sannolikt senmedeltida men det går inte att avgöra om de utfördes i samband med valvslagningen eller i ett senare skede. Rundbågsornamenten blir dock vanliga i Skåne under 1400-talet och har påträffats i ett 20-tal kyrkor (Rydbeck 1943).

I valvkapporna ovanför gördelbågarna finns två åttauddiga stjärnor inskrivna i var sin cirkel och två cirkelformade dekorationer (fig 10). Likaså är slutstenen i den mittersta valvtravéen dekorerad. Målningarnas ålder är okänd men sannolikt är de senmedeltida. Vid restaureringen 1979 påträffades även mindre fragment av målning på norra väggen och ovanför triumfbågen.

VALVRIBBA

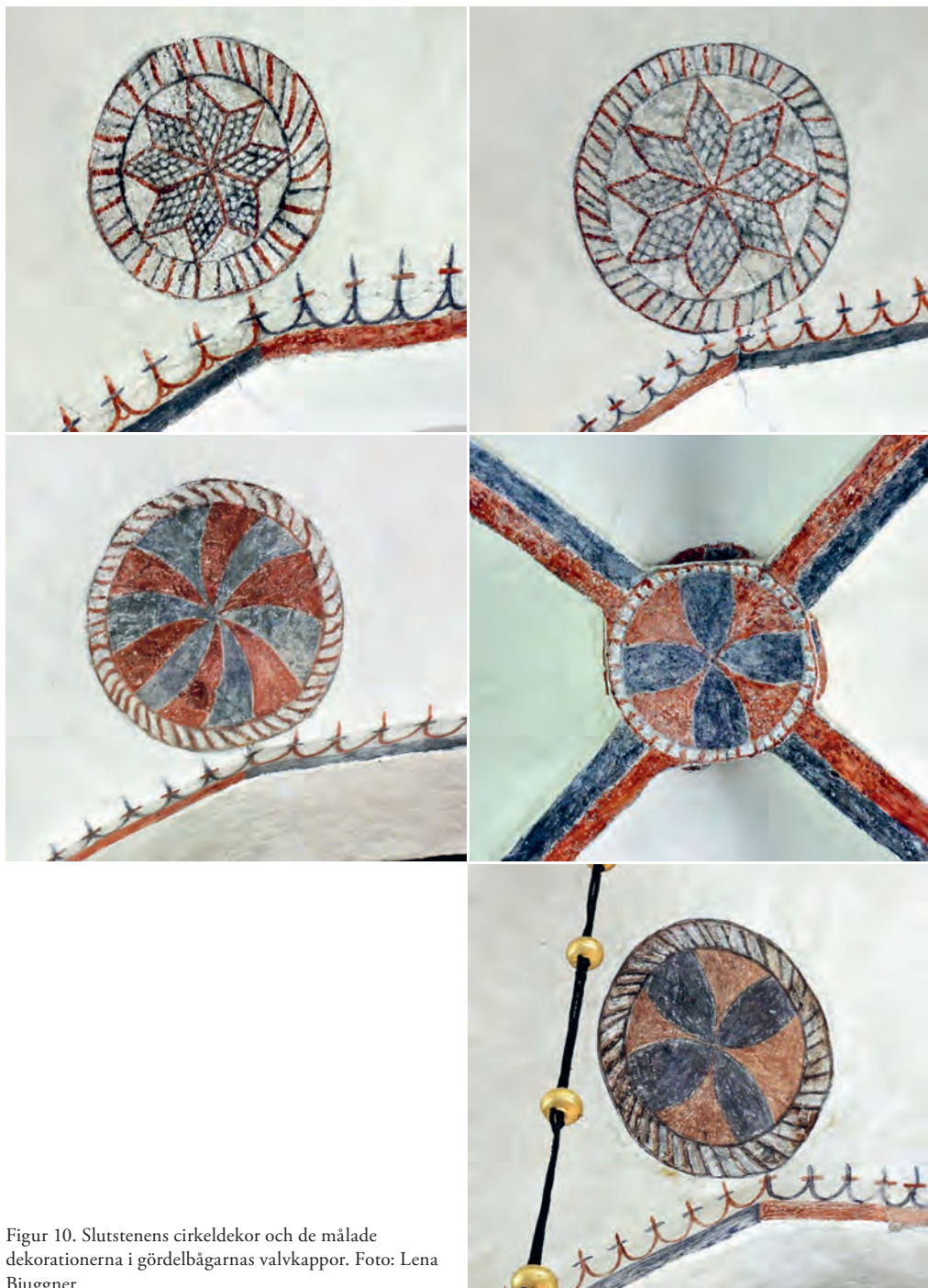
GÖRDELBÅGE

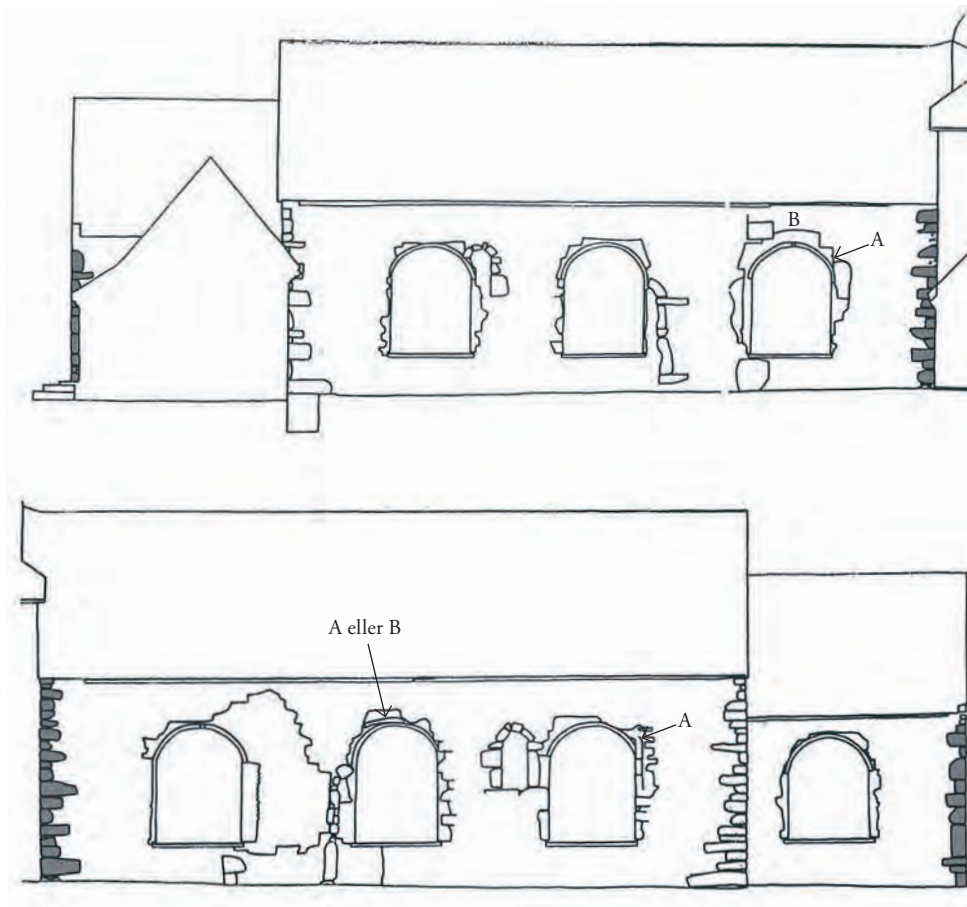
Figur 9. Långhuset sett
mot väster med bemålade
valvribbor, gördel- och
sköldbågar.
Foto: Lena Bjuggner.

SKÖLDBÅGE

Figur 10. Slutstenens cirkeldecor och de målade dekorationerna i gördelbågarnas valvkappor. Foto: Lena Bjuggner.

Figur 11. Syd- respektive nordfasaden med rester efter korgbågiga (A) fönster och fönster med segmentbåge (B).

De två romanska fönstren hamnade i valvkapporna vid valvslagningen och murades igen med sten och tegel av medeltida format. Man var därför tvungen att öppna upp nya fönster. Vid en renovering 1987 påträffades en segmentbåge som kan vara en rest av dessa fönster (fig 11). Segmentbågar fanns redan under 1400-talet vilket kan tala för att valvslagningen gjordes 1428. Rester efter två korgbågiga fönsteröppningar tillkomna efter 1500 finns bevarade i fasaden under den nuvarande putsen.

En förstudie som gjorts för att inventera vad som kan finnas bevarat av medeltida takkonstruktioner i Göteborgs stifts kyrkor publicerades 2017 (Gullbrandsson 2017). Det visade sig att rester av medeltida taklag fanns

bevarade i Söndrums kyrka, som innehöll tre olika tidsskikt, varav två medeltida. I långhuset, på nordsida finns det rester efter två olika takstols-typer, dels från ett taklag som föregått valvslagningen, möjligen samtida med västförlängningen och dels ett mer typiskt senmedeltida. Det tredje taklaget är troligen efterreformatoriskt.

Ett vapenhus tillfogades långhuset, vilket sannolikt skett under senmedeltiden. Det uppfördes på södra sidan men revs 1820 (fig 6). Placering av detta antyder att gårdarna i byn under denna period var placerade söder om kyrkan. På en storskifteskarta från 1782 (13-SÖN-92, Lantmäterimyndigheternas arkiv) ligger prästgården, klockaregården och frälsegården Hans Jacobsgård söder och sydväst om kyrkan (fig 12) .

Figur 12. Karta över Söndrums by daterad 1782. Här återges kyrkan med prästgården (P), klockaregården (K) och frälsegården Hans Jacobsgård (HJ). Åkern återges i en rosa färg och ängsmarken är grön.

Ett trätorn uppfördes 1728 i väster och en fristående klockstapel revs samma år. 1820 ersattes tornet med ett i sten och de nuvarande fönstren är tillkomna 1877. En dörr benämnd prästadörr togs upp 1759 i korets östgavel men sattes igen 1939. 1934 uppfördes på norra sidan en sakristia och 1979 anlade man ett vapenhus även det på norra sidan.

Några medeltida gravar har inte undersökts men i samband med utgrävningen 1939 stötte man på skelett efter flera personer som gravsatts i kyrkan. Inte heller vid en sentida schaktningsövervakning invid kyrkan påträffades gravar eller byggnadskonstruktioner (Tegnhed 2016)

Kyrkan omges av en kyrkogård. På storskifteskartan från 1782 är byggnaden placerad i den västra delen. Den väster och norr om belägna ängsmarken ligger under kyrkan medan övrig mark kring denna, undantaget ett mindre ängstycke tillhörigt klockargården, ägdes av frälsehemmanet Hans Jacobsgården. 1835 kom området norr att infogas i den gamla kyrkogården. Muren lades om och de två äldre stigluckorna ersattes med järngrindar.

En utvidgning av kyrkogården åt väster beslutades 1913 och en kyrkogårdsutvidgning gjordes åt norr 1939 och en åt öster 1980. Just den västliga utvidgningen kan till stora delar ha raderat ut delar av en eventuell fortsättning på den förhistoriska och tidigmedeltida bebyggelsen som undersöktes 2013 och som presenteras i denna bok.

Referenser

- Andersson, C. M. 1988. *Söndrums kyrka*. Halmstad.
- Bjuggner, L. 2018. *Söndrums kyrka*. Byggnadsdokumentation 1987. Söndrums socken, Halmstads kommun. Arkivrapport.
- Darwall, A. & Petersen, B. 1980. Söndrums kyrka restaurerad. *Halland Årgång 63. 1980*. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län. Halmstad.
- Gullbrandsson, R. 2017. *Medeltida taklag i Göteborgs stifts kyrkor*. En förstudie. Västarvet Rapport 2017.
- Håkansson, A. 2017. *Bebyggelsehierakier och bylandskap*. Om övergången mellan vikingatid och medeltid ur ett halländskt perspektiv. Hallands museers Skriftserie No 13. Lund Studies in Historical archaeology 20. Lund.
- Nilsson, I.-M. 2009. *Mellan makten och himmelriket*. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor. Lund Studies in Historical Archaeology 12. Lund.
- Rydbeck, M. 1943. *Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor*. Lund.

- Sahlgren, J. 1948. *Ortnamnen i Hallands län*. Del 1. Bebyggelsenamnen i södra Halland. Lund.
- Salvén, E. 1940. Medeltidsarkitekturen i Hallands kyrkor. *Vår bygd*. Hallands hembygdsförbunds årsskrift 1940. Halmstad.
- Tegnhed, S. 2016. *Schaktningsövervakning Söndrums kyrkogård*. Halland, Halmstads kommun, Söndrums socken, Söndrum 5:1 och 11:1, Söndrums kyrkogård. Undersökning 2016. Kulturmiljö Halland arkivrapport.
- Wranning, P. 1999. Sydhalländska Trelleborgshus—lokala variationer av ett senvikingatida byggnadsskick. I: T. Artelius, E. Englund & L. Ersgård: (red:er.), *Kring Västsvenska hus—boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid*. GOTARC Serie C No. 22. Göteborg.

Internetreferenser

- Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev, SDHK-nr: 5869 (13 november 1349, förkortas SDHK) <https://sok.riksarkivet.se/sdhk?EndastDigitaliserat=false&SDHK=5869> (18 september 2018)
- Lantmäteriet, lantmäterimyndigheternas arkiv, 13-SÖN-92 (Storskifteskarta 1782) https://historiskakartor.lantmateriet.se/arken/s/show.html?archive=REG&showmap=true&searchType=d&nbOfImages=22&sd_base=lm13&sd_krun=0002mk8p&mdat=20161218023248994692 (18 september 2018)

Opublicerade källor

- Nevéus, C. Brev till Hallands Museum angående inskrift i Söndrums kyrka. Riksarkivet, Stockholm 11/4 1979. Dnr 356. Arkivhandling Kulturmiljö Halland, Stiftelsen Hallands läns museer.